

QAFQAZ ALBANİYASINDA DİN: MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ

Gülnarə ƏSƏDULLAYEVA,

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun

Dinlər Tarixi ixtisası üzrə 1-ci kurs magistrı

gulnara.asadullayeva@gmail.com

Xülasə. Məqalədə antik müəlliflərin əsərlərindən gətirilən nümunələr və tarixi faktlar əsasında ermənilərin Qafqaz Albaniyası ərazisindəki kilsələrə heç bir aidiyyətinin olmadığı qeyd edilir. Həmçinin, Alban kilsələrinin tarixindən, inanc əsaslarından bəhs olunur.

Bu ərazilərdə təkcə dini abidələr deyil, eyni zamanda onların mənəvi dünyasını əks etdirən qəbir abidələri də mövcuddur. Qafqaz Albaniyasında Xristianlıq dövlət səviyyəsində qəbul edildikdən sonra bu dini təmsil edən abidələr tikilməyə başlanmışdır.

Tarixin müxtəlif çağlarında xarici və daxili təzyiqlərə baxmayaraq, Alban Kilsəsi öz dilini, dinini, mədəniyyətini, ən əsası isə özünəməxsusluğunu qorumağı bacarıb. Qədim müəlliflər və qaynaqlar Alban Kilsəsinin nəinki Qafqazda, o cümlədən bütün xristian dünyasında apostol mənşəli qədim Kilsə olduğunu qeyd edirlər.

Çar Rusiyası dövründə 1836-cı ildə Alban Kilsəsi ləğv olunduqdan sonra ona məxsus tarixi dini abidələr erməniləşdirilib. 200 ilə yaxın müddətdə həyata keçirilən qriqoriyanlaşdırma prosesindən ən çox Yuxarı Qarabağ və ətraf rayonlardakı alban məbədləri ziyan görüb. Hazırda vacib məsələlərdən biri də həm işğaldan azad olunmuş torpaqlarda, həm də digər ərazilərdəki məbədlərin qədimliyini qorumaqla bərpa işlərinin aparılması və qorunmasıdır. Həmçinin işğal zamanı ermənilərin abidələrimizə qarşı törətdikləri cinayət əməllərinin ictimaiyyətə və müvafiq orqanlara çatdırılması məsələsi də diqqətdən kənar qalmamalıdır.

AÇAR SÖZLƏR: Albaniya, kilsə, məbəd, Qafqaz, Xristianlıq, tarix, elm

Gulnara Asdullayeva

RELIGION IN CAUCASIAN ALBANIA: ARCHITECTURAL MONUMENTS

Summary. In the article, against the Armenian claims to Caucasian Albania, based on examples from the works of ancient authors and historical facts, it is noted that Armenians have no relation to the churches in the territory of Caucasian Albania. The history of the Albanian churches and the foundations of faith are also discussed.

In these areas there are not only monuments, but also grave monuments that reflect their spiritual world. After the adoption of Christianity at the state level, monuments of religious purpose related to Christianity began to be built.

Despite the external and internal pressures, the Albanian Christian Church has managed to protect its language, religion, culture, and most importantly Albanian origin.

Ancient authors and sources mention that the Albanian church is an ancient church of apostolic origin not only in the Caucasus, but also in the entire Christian world.

One of the most important issues is the preservation and restoration of temples in the liberated lands and other areas, while preserving their structure.

Also, the issue of communicating the crimes committed by Armenians against the monuments to the public and relevant authorities during the occupation should not be overlooked.

KEYWORDS: Albania, church, temple, Caucasus, Christianity, history.

Гюльнара Асадуллаева РЕЛИГИЯ В КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ: ПАМЯТНИКИ АРХИТЕКТУРЫ

Резюме. В статье на примерах из произведений древних авторов и исторических фактах против притязаний армян на Кавказскую Албанию отмечается, что армяне не имеют никакого отношения к церквям на территории Кавказской Албании. Также обсуждается история албанских церквей и основы веры.

В этих областях есть не только памятники, но и надгробные памятники, отражающие их духовный мир. После принятия христианства на государственном уровне стали возводиться памятники религиозного назначения связанные с христианством.

Несмотря на внешние и внутренние угрозы Албанской христианской церкви удалось защитить свой язык, религию, культуру и самое главное, свое албанское происхождение.

Древние авторы и источники отмечают, что Албанская Церковь является древней церковью апостольского происхождения не только на Кавказе, но и во всем христианском мире.

Одним из важнейших вопросов является восстановление храмов на освобожденных землях и других территориях с сохранением их структуры.

Также нельзя упускать из виду вопрос доведения до общественности и соответствующих органов власти преступлений совершенных армянами против памятников во время оккупации.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Албания, церковь, храм, Кавказ, христианство, история, наука.

Giriş. Azərbaycan xalqının etnik və siyasi tarixində önəmli yeri olan Albaniya e.ə. IV əsrdə Arazdan yuxarıda müasir Şimali Azərbaycan ərazisində formalaşmış və 1000 ildən artıq mövcud olmuşdur. Bəzi çağlarda Dağıstanın cənub, Gürcüstanın və Ermənistanın şərq bölgələrini də əhatə edən, müxtəlif dilli qaynaqlarda “Alban”, “Aran” və “Alvan” (“Ağvan”) adlanan bu dövlətin ərazisi ilə bağlı ermənilər tərəfindən müxtəlif iddialar irəli sürülmüşdür və bu iddialarını hələ də davam etdirirlər.

Albaniya ərazisinə ermənilərin ilk iddiası VII əsrdən irəli sürülməyə başlanmışdır. Həmin dövrdə yaşamış Anania Şirakatsi (Şiraklı) “Coğrafiya” adlı əsərində VI-VII əsrlərdə Yaxın Şərqlin siyasi bölgüsünü verərək bildirir ki, Asiya 44 ölkəyə ayrılmışdır. Onun bölgüsündə İberiya 25-ci, Albaniya 26-

cı, Ermənistan isə 27-ci pillədə durur. Həmçinin qeyd edir ki, “Kür və Araz çayları arasındakı ərazi, yəni Arsax, Paytakaran, Uti vilayətləri hələ qədim zamanlardan ermənilərin olub və 387-ci ildə Ermənistan İran və Roma imperiyası arasında bölüşdürülərkən həmin vilayətlər Albaniyaya, Quqark isə Gürcüstana birləşdirilmişdir. [1,s. 6]

Ermənilərin ikinci iddialarının meydana çıxması isə “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyası ilə bağlıdır. Üç dəniz – Qara, Aralıq və Xəzər dənizləri arasındakı torpaqlara yiyələnməyə can atan ermənilər Albaniyanın bütün ərazisinin onlara məxsus olduğunu iddia etməklə Xəzər dənizinə çatmaq niyyəti güdmüşlər. Onların bu niyyətini hələ 2000 il bundan əvvəl Strabon və digər antik müəlliflər də duymuşlar. Strabon yazır: “Əvvəlki zamanlarda kiçik ölkə olmuş Ermənistanı Artaksinin və Zariadrinin müharibələri böyütdü. Onlar birlikdə qonşu xalqların vilayətlərinin bir qismini kəsərək öz mülklərini genişləndirdilər. Onlar madalılardan yəni, atropatenalılardan Kaspiananı, Favnitidanı və Basoropedanı, iberlərdən Pariadrın ətkələrini, Xorzenanı və Kür çayının o biri sahilində yerləşən Qoqarenanı, xaliblərdən və mossiniklərdən Karenitidanı və kiçik Ermənistanla həmsərhəd olan və yaxud onun hissəsi olan Kserksenanı, kataonlardan Akilisenanı və Antitavr ətrafındakı vilayəti, nəhayət, suriyalılardan Taronitidanı zorla aldılar”. [1,s. 6-7]

Antik müəlliflərdən Plutarx “Müqayisəli tərcümeyi-hallar” əsərində Pompeyin yürüşünü təsvir edərkən onun aborigenlərin çoxluq təşkil etdiyi yerlərdən keçməli olduğunu yazır: “Onların içərisində sayca çox olan iberlər və albanlardır” [1,s.3].

Albanlar haqqında məlumatlara Strabon, Plini və bir çox antik müəllifin əsərlərində, həmçinin yunandilli və latındilli qaynaqlarda rast gəlinir. Tarixi mənbələrdə albanların həm dövlətçiliyi, həm də mədəniyyəti, eləcə də əhalisi və rəsmi dini barədə bir çox tutarlı qeyd var. Sözügedən mənbələrə əsaslanaraq Albaniya ərazisinin indiki Azərbaycan Respublikasının sərhədlərini aşdığını görürük. Ona görə də müasir Azərbaycanın ərazisindən əlavə, Dağıstanın cənub hissəsində, Şərqi Gürcüstanın Kaxetiya ərazisində də erkən alban mədəniyyəti adlandıracağımız mədəniyyətin izləri var. [2,s.84]

Alban mədəniyyətinin izlərinə hazırkı Ermənistan ərazisində də rast gəlinir. Belə ki, Ermənistanın şərqində yerləşən Noyemberyan və İcevan rayonlarının ərazilərində tapılan maddi mədəniyyət nümunələrinin əksəriyyəti albanlara məxsusdur.

Albanların mənəvi dünyası, inancları, ibadətləri

Xristianlığın Albaniyada yayılıb qəbul edilməsində albanlar müxtəlif tanrılara - Günəş tanrısına, Göy tanrısına, Ay tanrısına və səma cisimlərinə, həmçinin təbiət qüvvələrinə - suya, oda, torpağa sitayiş edirdilər. İlk orta əsr müəlliflərinin məlumatına əsasən, Xristianlığın qəbuluna qədər yerli əhalinin bir hissəsi bütperəst olmuşdur. Bununla bağlı məlumatlara antik müəlliflərin əsərlərində rast gəlinir. Belə ki, antik müəlliflər albanların Xristianlığa qədər Zevsə, Selinaya, Ay tanrılarına və Heliosa, yəni Günəş tanrısına ibadət etdikləri bildirmişlər. [2,s.83]

Tarixi mənbələr sübuta yetirir ki, Sasani işğalı və Sasanilərdən asılılıq dövründə Qafqaz Albaniyası ərazisində Zərdüşün təliminə etiqad bəsləyənlərin də sayı az deyildi. Alban hökmdarları tərəfindən Zərdüştilik əleyhinə siyasət aparılsa da, bu dinin icmaları Qafqaz Albaniyası ərazisində varlığını qoruya bilməmişlər.

Albaniyada Xristianlığın yayılması feodal münasibətlərin yaranması və inkişafına paralel olaraq baş vermişdir. Mənbələrdə Xristianlığın Albaniyaya gəlişinin eramızın I-II əsrinə təsadüf etdiyi göstərilir.

Ölkəmizdə Xristianlığın təşəkkül tapması İsa Məsihin həvariləri Faddey və Varfolomeyin, eləcə də apostol Faddeyin şagirdləri Müqəddəs Yelisey və Marın adları ilə bağlıdır. Odur ki, Albaniyada Xristianlığın inkişafının birinci mərhələsi “həvari, eləcə də “serofil” “süryanipərəst” adlanır. IV əsrdə davam edən bu dövrdə Xristianlıq İsa Məsihin həvariləri, onların şagirdləri, eləcə də suriyalı missionerlər tərəfindən süryani-arami dilində təbliğ olunurdu. [3, 25]

Bu fakt olduqca önəmlidir. Çünki bu amil Alban Kilsəsinin qədim olmasını göstərməklə yanaşı, həm də onun başqa Kilsələr vasitəsilə deyil, birbaşa İsa Məsihin şagirdləri - həvariləri tərəfindən təsis olunduğunu ortaya qoyur. M.Kalankatuklu yazır ki, Yelisey Qafqaz Albaniyasına Qüds patriarxı tərəfindən göndərilmişdi. Alban Apostol Kilsəsinin öz başlanğıcını bilavasitə Qüds Kilsəsindən götürməsi onu Erməni-qriqoryan Kilsəsindən fərqləndirən və tarix boyu erməniləri qıcıqlandıran əsas amil olmuşdur. Məhz buna görə də biz tarixin müxtəlif dövrlərində ermənilərin bu torpaqları zəbt etmiş yadellilərə yarımaq qarşılığında Alban Kilsəsinin Erməni-qriqoryan Kilsəsindən asılı vəziyyətə salındığının, bununla da, Alban Kilsəsinin ermənisayağı qisasın qurbanına çevrildiyinin şahidi oluruq.

Azərbaycan ərazisi çar Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra isə ermənilər əsrlər boyu davam edən məkrli niyyətlərinə nail oldular. Belə ki, Erməni-qriqoryan Kilsəsinin təhriki ilə çar I Nikolay 1836-cı ildə Alban katolikosluğunu ləğv etdi, onun yerində isə Erməni katolikosluğunun təbəçiliyinə verilən iki yeparxiya və Erməni Kilsəsinin Tiflis konsistoriyasının tərkibində Gəncə vikariatlığı yaradıldı.

1909-1910-cu illərdə Rusiya imperiyasının Müqəddəs Sinodu erməni ruhanilərinə öz tabeliklərindəki yeparxiyalarının köhnə arxiv sənədlərini məhv etməyə icazə verdi. Həmin arxivdə Alban Kilsəsinə aid tarixi sənədlərin olması şübhə doğurmur. Onların ermənilər tərəfindən məhv edilməsi isə Alban Kilsəsinin tarixin yaddaşından silmək cəhdi, həmçinin gələcəkdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına yiyələnmək üçün uzaqgörənliklə düşünülmüş cinayətdir. [3,s.41]

Son 300 il ərzində ermənilər albanların tarixi dini irsinə sahib çıxmaq üçün müxtəlif yollara əl atmış, tarixi saxtalaşdırmaq üçün əllərindən gələni etmişlər. Lakin alban məbədləri digər xristian məbədlərindən, xüsusən də erməni məbədlərindən seçilir. Alban memarlığının özünəməxsus üslubu var. Belə ki, erkən dövrə aid alban məbədlərində zəng qüllələri abidənin üzərində deyil, kənarında olmuşdur, ancaq onlar erməniləşdirilərək alban memarlığı çərçivəsindən çıxarılmışdır.

Ermənilər Azərbaycan xalqına məxsus abidələri saxtalaşdırarkən din amilindən, xüsusilə, Xristianlığın simvolu sayılan xaçdan yararlanmağa çalışır, üzərində xaç işarəsi olan bütün tarixi abidələri erməniləşdirirlər. Halbuki Azərbaycanda xaçın tarixi Xristianlığın tarixindən daha qədimdir. Eramızdan əvvəl XIII-XII əsrlərdən xaç işığın simvolu sayılırdı. Həmin dövrə aid Gəncəçay, Borsunlu abidələrində bu işarələrin həkk olunduğu çox sayda nümunə var. Məsələn, Borsunlu kurqanında tapılmış dərin boşqabların səthi xaç işarəsinin müxtəlif variantları ilə bəzədilmişdir. Sarıçoban kurqanındakı qəbirlər isə xaç şəklində qazılmışdır.

Bütün bunlar xaç işarəsinin Xristianlıqdan çox-çox əvvəl mövcud olduğunu və onun tamamilə başqa rəmzi mənə daşdığını, həmin abidələrin isə ermənilərə heç bir aidiyyətinin olmadığını sübut edir [3, s.72].

Borsunlu kəndi Tərtər rayonunun ən qədim yaşayış məskənlərindəndir. Kəndin ərazisindəki Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid edilən kurqanlar dünya əhəmiyyətli tarix və mədəniyyət abidələri siyahısındadır [3,s.72].

Albaniyada tapılan xaçları üç fərqli qrupa ayırmaq olar: bərabərtərəfli xaçlar; yarım dairəvi uclu və uzun xətti xaçlar; ucları üçləçəkli olan xaçlar. Üçüncü qrupa aid edilən xaçlara Müqəddəs Yelisey məbədidəki məzar daşlarının üzərində rast gəlinir. Birinci və ikinci qrupdan olan xaçlar isə udilərin evlərini və məişət əşyalarını bəzəyir.

Qeyd etmək lazımdır ki, alban xaçının simvolları erməni xaçından nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqlənir. Belə ki, alban xaçı üzərində Ay və məşəl elementləri mövcuddur. Bu da Xristianlıqdan öncə Albaniyada mövcud olmuş inancların qalıqlarıdır. Bu gün udilərin kompakt yaşayış yerlərindəki xristian qəbirləri, xristian abidələri, qədim arxeoloji tapıntılar da müasir Azərbaycanın bölgələrində qədim alban irsinin mövcudluğunun əyani sübutudur. Bunlara əsasən demək olar ki, Alban Apostol Kilsəsi məbədlərinin arxitekturasına, xaç simvolundakı elementlərə, dini rəhbərlərinin geyimlərinə görə, Erməni-qriqoryan Kilsəsindən fərqlənir. Həmçinin aparılan tədqiqatlar onu deməyə əsas verir ki, Alban Apostol Kilsəsinin kifayət qədər inkişaf etmiş kilsə təşkilatı, formalaşmış ayinləri olmuşdur.

Alban Həvari Avtokefal Kilsəsi digər qədim Şərq kilsələri kimi ilk üç Ümumdünya Kilsə Məclisinin, yəni I Nikeya Kilsə Məclisi (325-ci il), I Konstantinopolis Kilsə Məclisi (381-ci il), I Efes Kilsə Məclisinin (431-ci il) qərarlarını tanıyırdı. Lakin 506-cı ildə keçirilən Dəbil kilsə məclisində (Dvin yerli kilsə məclisi) Alban Kilsəsi gürcü və erməni kilsələri ilə birgə 451-ci ildə IV Ümumdünya (Xalkedon) Kilsə Məclisinin qərarını tanımayaraq monofizitliyə (İsa Məsihdə tək cə ilahi təbiətin olduğunu bildirən xristian təlimi) üstünlük verir. Beləliklə, Alban Həvari Avtokefal Kilsəsi etiqadca monofizit kilsəyə çevrilir.

Alban kilsələrinin tarixi

Alban Kilsəsinin yaradıcısı və ilk ruhani başçısı Müqəddəs Yelisey sayılır. Tarixi mənbələrə əsasən, İsa Məsihin şagirdi Faddeyin şahadətindən ilhamlanan Yelisey Xristianlığı yaymaq üçün Qafqaz Albaniyasına gəlir. Faddeyin şagirdi Yelisey Qüdsdə ilk patriarx Yakovdan xeyir-dua almış və təbliğat aparmaq üçün Albaniyanı seçmişdi. O, Beşbarmaq-Dərbənd arasındakı torpaqlarda massagetlərin yaşadığı Çola, hazırda Çullu adlanan ərazidə Xristianlığı təbliğ etmişdi. Yelisey Uti vilayətinə, sonra isə Kür çayının sol sahilində Qəbələ yaxınlığında yerləşən Qis indiki Kiş kəndinə gəlmiş və burada kilsə tikdirmişdi. Geri qayıdarkən atəşpərəstlərin ibadətگاهی yerləşən Zerguni dərəsində qətlə yetirilmişdir. Alban hökmdarı Vaçaqanın göstərişi ilə Yeliseyin nəşinin qalıqları Xruq kəndində torpağa tapşırılmış və üzərində kiçik məbəd tikilmişdir [4,s.66].

Alban kilsəsinin inkişafının ikinci mərhələsi “yunanpərəst” dövr adlanır. Bu mərhələdə Xristianlığın yayılması Maarifçi Qriqorinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Rəvayətə görə, Qriqori parf mənşəli ailədə, Artaz vilayətində (həvari Faddeyin dəfn olunduğu yerdə) dünyaya gəlmişdir. Atası həlak olduqdan sonra o, yunanların ölkəsinə aparılmışdır. Anadolunun Qeysəri şəhərində dini dərslər alan Maarifçi Qriqori Qafqaza gələrək dini təbliğata başlamışdır [3,s.26].

Az sonra alban hökmdarı Urnayr onun təsiri altına düşmüşdür. Maarifçi Qriqori Urnayrı və onun

adamlarını xaç suyuna salmışdır. Bu alban hökmdarı 313-cü ildə Xristianlığı dövlət dini elan etmişdir. O, Xristianlığın köməyi ilə çoxmillətli Alban dövlətini birləşdirmək istəyirdi. Lakin Urnayrın hakimiyyəti dövründə də Xristianlıq Albaniyada geniş yayılmamışdır. Bunun əsas səbəbi bir tərəfdən Sasani şahları, digər tərəfdən isə hun-türk etnoslarının Albaniyaya hücumları idi. Maarifçi Qriqoriyə gəlincə, o, Haband vilayətinə indiki Yuxarı Qarabağa gələrək Amaras kəndində indiki Xocavənd rayonunun Sos kəndində kilsə inşa etmişdir [3,s.27].

Alban Kilsəsinin inkişafının hər iki mərhələsini belə xarakterizə etmək mümkündür: həvarilər dövründə Müqəddəs Yelisey Kişdə kilsənin özül daşını qoymaqla sol sahil Albaniyasında, “yunanpərəst” dövrdə isə Maarifçi Qriqori Amarasda ilk xristian məbədi tikməklə sağ sahil Albaniyasında Xristianlığın təməlini qoymuşlar [3,s.27]. Lakin Xristianlıq bu dövrdə çox çətinliklə yayılmış, Urnayrın ölümündən sonra isə mövqeyi daha da zəifləmişdir. Urnayrdan sonra hakimiyyətə gələn Arani sülaləsinin nümayəndəsi Sanesa (Sanatürkün) Sasani şahı ilə ittifaq quraraq qədim etiqadları bərpa etmək istəyirdi. Elə həmin dövrdə Maarifçi Qriqorinin nəvəsi Qriqoris Albaniya və İberianın yepiskopu təyin edilir. Xristianlığa meyli güclü olan bir qisim alban əyanları Qriqorisi öz ölkələrinə çağırırlar. Beləliklə, Qriqoris Albaniyanın katolikosu olur. Lakin sələfləri kimi, o da Xristianlığın təbliğatı yolunda Xəzər dənizi sahilindəki Vatnean çölündə qətlə yetirilir. Şagirdləri onun nəşini Amarasda torpağa tapşırırlar. Qriqorisin öldürülməsindən sonra Albaniyanın əhalisi yenidən bütöpərəstliyə qayıdır.

Alban Kilsəsinin təşkilatı strukturuna gəlincə, məlum olduğu kimi, onun başçıları Qüds Patriarxatlığı tərəfindən təsdiqlənirdi. Bu hal Maarifçi Qriqoriyə kimi davam etmişdi. Sonralar isə Alban Kilsəsinin başçılarını alban yepiskoplarının özləri təsdiqləməyə başladılar. Bu da o deməkdir ki, Maarifçi Qriqoridən sonra (340-cı ildən) Alban Kilsəsi avtokefal, yəni müstəqil idi.

Alban Kilsəsinin avtokefallığı iki səbəbə görə baş vermişdir: Kilsənin həvari mənşəli olması və Alban dövlətinin siyasi statusu, yəni Şərqi Roma imperiyasından tamamilə müstəqil olması [3,s.36].

IV əsrdə Alban Kilsəsinin təşkilatı strukturu formalaşır, onun hüquqi vəziyyəti faktiki olaraq 451-ci ildə keçirilən IV Ümumdünya Kilsə Məclisindən (Xalkidon Kilsə Məclisi) sonra müəyyənləşir. Həmin kilsə məclisindən sonra Alban Kilsəsinin başçıları “Katolikos-Arxiyepiskop, Patriarx”, VI əsrin ikinci yarısında isə “Albaniya, Lpiniya və Çolanın katolikosu” və ya “Albaniya və Balasakananın böyük katolikosu” titulu daşımağa başlayırlar. Katolikosun başçılığı altında böyük ruhani institut fəaliyyət göstərirdi. Bütün Albaniya yepiskopluqlara bölünmüşdü. V-VIII əsrlərdə Albaniyada 12 yepiskopluq – Kabala (Qəbələ), Qaşua, Yeuta, Tsri, Amaras, Balasakan, Şaki (Şəki), Qardman, Mets-Koqmank, Mets-İrank, Qaband və Partav (Bərdə) yepiskopluqları vardı. Onlara yepiskoplar başçılıq edirdi. Əllərində böyük hakimiyyət cəmləşən və ən ali ruhani sinif sayılan yepiskoplardan başqa, Alban Kilsəsinin ruhani iyerarxiyasına ilahiyyatçı alimlər, keşişlər, dyakon və rahiblər də daxil idi [3,s.36].

Alban Kilsəsinin süqutu

VII əsrdə Ərəb xilafəti Alban Kilsəsinin mövqeyini sarsıdır. O vaxtlar Qafqaz regionu Ərəb-Bizans dövlətlərinin mübarizə arealına çevrilir. Ərəb işğalının ilk vaxtlarında alban hökmdarı Cavanşir Xilafətin vassallığını qəbul edir və şəxsi nüfuzu sayəsində ölkəsinin daxili müstəqilliyini qoruya bilir. Lakin onun vəfatından sonra cərəyan edən hadisələr Alban dövlətinin birdəfəlik süqutuna və Alban

Kilsəsinin mövqeyinin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Belə ki, 704-cü ildə Alban hökmdarı I Varaz-Trdatın arvadı Spramanın köməyi ilə Girdiman yepiskopu I Nerses Bakur Alban Kilsəsinin katolikosu olur. O, alban hökmdarının Xilafətlə yaxınlaşmaq siyasətinin əleyhinə çıxır və diofizitliyə etiqad bəsləyərək Bizans imperiyası ilə əlaqələr qurmaq istəyirdi. Lakin knyaz Şeroy başda olmaqla bir qrup nüfuzlu alban feodalları xalkedonçuluğun qatı düşməni olduqlarına görə buna mane oldular [3,s.37].

Xəlifə Əbd-ül-Malik Erməni Kilsəsinin başçısı İlyanın məktubunu aldıqdan sonra Bərdədə dini yığıncağın keçirilməsini əmr edir. Həmin məclisdə xəlifə nümayəndəsinin hüzurunda Nerses Bakur mürtəd elan olunur, alban hökmdarının arvadı Sprama qalaya salınır. Alban Kilsəsi isə Erməni Kilsəsinin tabeliyinə verilir. Bununla yanaşı, xəlifə alban əyanlarından kimlərin diofizit olduğunu müəyyənləşdirmək və onları məhv etmək barədə əmr verir. Bu isə onu göstərir ki, Alban Kilsəsi etiqadca monofizit olsa da, bəzi alban feodalları diofizit idilər və ona görə də Bizans imperiyasını dəstəkləyirdilər. Erməni kilsəsinin tərəfini tutan ərəb xəlifəsi iki məqsədə nail olur: birincisi, Zaqafqaziyada diofizit Bizans imperiyasının mənafeyini sarsıdır; ikincisi, Qafqaz Albaniyasında öz maraqlarını həyata keçirmək üçün qriqoryan keşişlərindən istifadə edir və onların dəstəyini qazanır [3,s.38-39].

Nəticə

Beləliklə, “Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında” 1954-cü il tarixli Haaqa Konvensiyasının mədəni sərvətlərin mühafizəsi ilə bağlı maddələri ermənilər tərəfindən kobudcasına pozulmuşdur. Xocəvand, Xocalı, Qubadlı, Kəlbəcər rayonları ərazisində alban maddi mirasının izləri vardır. Burada məbədlər, sovməllər, monastır kompleksləri, həmçinin Xocəvand ərazisində Tuğ kompleksi (məbədi) vardır. Tuğ kəndi ərazisindəki Dizaq mülkiyyətin inzibati binası tamamilə ləğv edilərək məbəd kompleksinin üzərində çoxlu dəyişiklik edilmiş, giriş qapısı üzərindəki elementlər dəyişdirilmişdir.

Xocalı, Daşbulaq, Seyidbəyli kəndləri ərazisindəki alban sovməllərinin hamısı, demək olar, ya dağıdılmış, ya da erməniləşdirməyə məruz qalmışdır. Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı rayonunun Başarat kəndi ərazisində alban dövrünə aid qəsrin üzərində də erməniləşdirmənin izləri aşkar şəkildə görünür.

ƏDƏBİYYAT

1. Ramil Baxşəliyev. Alban kilsəsi: Keçmişdən bu günə. Bakı:Tuna, 2019, səh 81.
2. Qafqaz Albaniyası: Dini və Sosial həyatı. X Beynəlxalq Konfrans Tezislər. Bakı: BİROL GROUP MMC, 2023, səh 96.
3. Anar Əlizadə. Azərbaycanda Xristianlıq:Keçmişdən bu günə. Bakı:Elm və təhsil, 2016, səh 376.
4. Gündüz İsmayılov. Tolerantlıq: Bildiklərimiz və bilmədiklərimiz.Bakı:Tuna, 2019, səh 240.